

Անդրոլովկայի ամբողջ տարածութեան վրայ, կուտարական աշխատանքը կանգ առաւ: Սպանիան եւն հարգարար մարզիկ, որոնք թուով երեքսանն էր կանայք, շատ քաղաքներ և գիւղեր կորցրաւ, աւերվել են: Այդպէս արտել են թնգված: Վարկանոցիկ ամբողջ տարածութեան վրայով ու ցանկել են ոչ աւելի քան 10 տարու Շատ տեղերում ան- խուսափելի սով է սպառում, իսկ թուրքերի ամբարանոցները քոչելու ժամանակ՝ մասապա- կան, անխնայ կուտարած: Կովկասեան ազդե- ինասրացիան և հասարակութիւնը հարաու- ռութեան չափ մարտում են ամբողջ 13 ամիս այդ խտովութեան դէմ:

Միայն ըսելով չըլլան կատարարական գործիքն մէջ է դրված և պատրաստվում է գնեւորը նախապայմաններով, զորքերը յաջել են անընդհատ տեղափոխութիւնների պատճա- րով, բայց չեն խնայում ոչ փութովչաներ ոչ Քրասնովի գնդակներ, իսկ հասարակու- թիւներ, յանձնել իր ազդեցիկ ներկայացու- ցիւններ, կոչել է գրում, պատարասարու- թիւները և ուղարկում ըսելով վարդեր և նախկինում թափարկել է կարմիր, երկու ազդեցիկ նպատակաւութեան զեկալարութեամբ հայտնիցնել պատկասցած կուտարներ:

Հետաւորը ամեն տեղ էլ աւելի կամ պա- կու չափով միանում է, ընդհանրութեանը և ու- ղերը եկած զորքերը շարուն ու աւելը լրաց- նում են, որից յետոյ տեղի է ունենում հան- դիստոր խոտուտների և համարակների կոն- ժուկն, իսկ այսպէս... դարձեալ կուտարած:

Որն է կըր այդ ստեղծված անստանդի վի- ճակից: Իհարկէ և ինչ միջոցներով ազատել ազդեցիկութիւնը ներքին երկպառակութեան արհեստներով և ծանր հետաւորներից: Այդ հարցերի պատասխան կարելի էր լինի ար- ձանք միայն այդ կոնֆլիկտը առաջացող հա- թիւաբան յարաբերութիւնները և պայման- ները լուծեան օրէկկով վերադառնալով:

Դիւ խաների ժամանակներում թուրքական գաւառներում ապրող հայերը, սահմանափակ իրաւունքներ ունենալ, ինչպէս անձի, նոյնպէս և գրքի կամուրջ: Քաղաքներում և գաւառա- շահ կենտրոններում նրանք գլխավորապէս արարարվում էին առեւտրով ու արհեստնե- րով, իսկ պիտուրում ժամում էին խաների հոգերը: Մուսուլման գիւղերակները էր կա- րող իրան հասարակ համարի ջրիտուանի վաճառականին և արքիվում էր նրան մասնիկ անցում, որ և է հասարակութեան մասին Հայ- երի ցոյց տուած օգնութիւնը ուսուց զորքե- րին երկրի նուստման ժամանակ և յաջող անցքերը լարեցին առանց այն էլ վատ յարա- բերութիւններ:

Հայերը, որպէս կուտարական ջրիտուանայ մի ապր, ընտանեացար ուսուց կատարարու- թեան համար աւելի էին ժամանելի, քան նուստմած վարդերի թուրքերը: Այդ վառանք- թիւնը այն աստիճանի մեծ էր, որ կատա- վարութիւնը օգտակար համարեց ընտելցել թուրքերին և Պարսկաստանի սահմանակից բոլոր հոգերը այդ նոյն երկրները փախած հայ գաղթականութիւններով, նպատակ դնա- լով զարմացող տեղեկի յուսով պատուար մե- տալիւններին դէմ, որ արդարեւ այդպէս էլ հանդիսացան Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Ախալքալաքի գաւառների և Երևանին նա- հանքի մէջ ընկնող հայերը:

Հայերին յատուկ ստեղծական ընդունակու- թիւները և երկրի նա ծանօթութիւնը, յիշի համեմատաբար բարձր կուտարականութեան շնորհիւ, արդարեւ խառն առաջ զարմացող նրանց հասարակական գործունէութեան ապարդիւ- րակ մասնակցութեանը, ստեղծականները, կուտարականները, իսկ յետոյ էլ բայց արդե- նրանց համար ծառայութեան ապարդիւ- թիւները:

Վերջինից պարսկականները և 70-ական թիւականները սկսած մասնակցութեանը թիւ- թիւը նպատակները հայերի կապիտալների կուտակման, որոնց խոշոր մասը ծախվում

էր զգրոցների, բարեգործութիւնների և եկե- ղեցների վրայ, վերջինի մէջ հայերը, սով- ինական տիրութեան չունենալու պատճառով, տեսնում էին իրան ազգային միութեան խորհրդանշանը (սիմվոլ):

Նրանց ինքնորոշութիւնը, իրեն ազգութիւն, այդպիսի պայմանների մէջ ստալ էր ընթա- նում արդարեւ խառն և շատ ընտանի է, որ նախանք էր շարժում յետամնաց և, հետեա- պէս, անտեսապէս ենթարկված, ուրիշ ազգու- թիւների մէջ, մասնաւոր թուրքերի: Մի սե- րունդի աչքի տակ գիտովութեանստորեւ տեղ գարած, իսկ նրանք, այդ տեղերը, են- թարկվեցին նրան թէ իրեն պետական պա- ռանները և թէ իրեն կապիտալիստ:

Փոխարեւորութիւն վերացելուց յետոյ (1883 թին) թաղարականութիւնը կուտար- ական ինտելիգենտ փոփոխվել և առաջնակարգ խնդիրը դարձել երկրի ուսուցման նշանաւա- ր: Այդ բանը ամենից ստալ զգացին իրանց վրայ հայերը:

Քաղաքական հարցերով թուրքութիւնը երկրից և կովկասեան հայերի ձգտումները միմեան, որպէս թէ միմեան թուրքերով հայե- րի են և վերականգնելու ամբողջ հայաստա- նը, տարածված անձիւ լուրերը ստալ ընդ- ցին հայերի դէմ մի շարք բերդապետներ թուրքերի պատասխաններին օգնելու ցոյց տալու փորձերը: Ուսումնական թիւականի վերջինում ընդհանրում էին որպէս քաղաքական յանցանքներ և պատմում էին, քանիտու մեծ ազդեցիկութեամբ ապրողի: Ձկնքը ձեռքնե- րը թաւանք անցող հայուկները (չխուսե- րը) ենթարկվում էին միայն սահմանափակ զոր- քերի հայաւանդների նայն իսկ թուրքերի հոգի վրայ և նրանք թուրքերի նա միայնի գնդակահար էին անում հայ հայուկներին:

Իրաւաստիները անպատասխան չէր մնացի- ն, նրանք պատժու արձանի փորել էր շատ, իսկ արդեւ նախաձեռնելու պայման և ժողովրդի մէջ ընդհանուր արդունքը բարձրանալու հա- յերի վարժունքը գրգռեց ինտական ուս- թաղական, որոնց թիւը գնալով անում էր մայրաքաղաքի հոգիին ազդեցութեան ներքոյ: Շրմատայի և ռաբարապիւմի պոլու- թեան արդ ապացուցեցին անկայունի էր Ուրախացած բերդապետային միւսում էր մի- այն կանի յեղափոխութեան այդ միջոցի նա ժողովում արժանապատիւ միջոցները, իսկ այդ միջոցներից արտաքինաբար՝ հայոց ինտելիգենտ-իմական պաշտպանութեան ինքուր գաւառները, թիւան արդեւ լինել էր (1885 թ.), որ և գաւառնա երես մեծ 500 թուրքերի փախկնում և 30 հայեր աշակեր- տներ փողոց նեղուկներ: Թէ ևս արդեւ ժամա- նակից յետոյ (1886 թ.) այդ կարգը զորք- նախաձեռնել փոխվեց: Մի քանի զորքերից վերաբացվեցին և պատկանելին իրանց ջրու- թիւնը մինչև 1896 թականը, երբ իշխանու- թեան պատկանող (իշխան Փոլեյնի ժամա- նակ) նրանք իրկցին եկեղեցիներից և եկե- ղան ժողով արդեւ ծառայող զորքեր նա միայնի յանձնակցին ժողովրդական լուսաւորութեան միջնորդութեան անօրինութեան:

Գրողների անմիջական յետոյ փակվեցին: Հայոց Բարեգործական ընկերութիւնները, որ իր միջոցները գործարարում էր զորքեր հրա- տարակնուտ սովորեցնաները գրեցին և ու- ղեր կրթական նպատակների համար, իսկ 1900 թականին՝ Հայոց Հրատարակչական ընկերութիւնը: Գործերից ժամանակ, որ առանց այն էլ խեղդվում էր ինտ զենու- լում:

Պաշտպանութեան մասին համար ևս գոր- ձում, նրա գործիքները բարեկամ, մի ա- պագայ գրախ խոտուտայով նրան:

Գործերը կարծես զարթնեց ջնքից, մի ա- լաւ շարժումով նա վեր թաւ, կանոնից դէ- տ ուղի Սիւրանի:

Միւրեք գրախ չէր խոտուտում, այլ մարդկութեան հակապատրաստի ճանապարհ- ինք ցոյց տալու, մինք գիտելու, որ գործա- ընտանական կանգը իր գործանայ, պոլիտա- ընտան ընտանիք իր հոգրանայ և այն ժամա- նակ նրանք այդպէս թէ այդպէս էր յայտա- բարեկ անտեսական հասարակութիւն: Չը լի- նի թէ իր հակառակի և անտեսական հա- սարակութեան:

— Եւ կապիտալիստ չեն, որպէս զի հակա- կան լինում անտեսական հասարակութեան միայն զան հանդիս ու առաջնակարգ ճա- նապարհ մեր երկրի համար ինձ հակառակի չէ: Միւր մաս գրեթէ չը կայ պոլիտարիստ ընտի ընտ նախապայմաններ: Ան հենց այդ գործարարի բանութեանը: Միւրեք մասով ցոյց տուել ձորի մէջ գնալով մետաղեք թիւ պատրաստող զարգացանք:— ան հենց այդ գործարարում հարկւոր է 50 բանուր, իսկ ձգած միայն կան 23 բանուր երկը ևս զար- ժարմանաբար մեծ էին, նա գնալովովում էր որ անտեսական գիւղական գործերի պատճա- րով նոյն իսկ 1 ր. 20 կողմից բանուր չէ գնալով, իսկ դու գիտես 1 ր. 20 ր. այս- անք, այս ձորի համար ինչ էլ քալ է և նոյն է Պարիսում կամ Լոնդոնում 20 ֆրանկ օրե- կան հասարակ բանութեան տալ: Ձը նայած զան գործարարը լինի չէ բանում, որովհետեւ իր պոլիտարիստ անտեսած բանութեանը ալ մի իրանց սեփական հոգիի մշակութեանը են գրաղված, նրանք այժմ հնձում են իրանց ցորենը, դարեն և այլն, շատով ձնուր կը գալ, այն ժամանակ նրանք գրաղու կը գալ, այն գործարար մի աւել աշխատանք էլ ունենալու համար: Տան և տանները տարե- կան երկնայաներն, որոնք աւելի սովորում են քան մի բան անում, դու բանուր ևս անու- լում, անա ալը երկնայաներն են, որ 15 կողմի են ասանում:

Գործերի համարութիւնը հասկ էր, նա մի քանի անգամ ուղարկ էր կորել Միւրեք խոշոր, բայց Միւրեք ձեռքի շարժումով զը- րարներում էր նրան լսել, վերջնակ ջնք վը- ղովովով անցն:

— Միթէ դու չը գիտես, որ վերջի վերջոյ այդ գիւղացիները պէտք է թուրքին իրանց հո- ղը ու ընդ միւր կապին գործարարին նեւ: Միթէ դու կատարում ես, որ դնի հենց էր

բայի սեփականի մէջ, ենթարկվեց նոր ին- լիտանները, որի շնորհիւ մասուրի նշանա- կութիւնը գործ հասարակուր:

Հայաւանդները տարածվեցին պետական հայ-պատմականների վրայ ևս: Նրանց պա- ռանից նկատում էին ամեն մի հային բանի պատճառով, իսկ բժանկարութիւնները ան- վերջ էին:

Այդ ժամանակ քիչ գեր չը խաղաղ մեք պատմական մասում, զեկալարվելով մար- գատնացութեամբ: Նա բարձրաձայն, ի լսը ամենքի, հայերին օրենքից զուրկ էր յայտա- արարում և զօրեկ կերպով զգրում էր նրանց դէմ վրացիներն ու թուրքներն:

1903 թին հայերի ազգային պատուա- րութեան վերջին հարուստ տուելին: Նրանց եկեղեցին կորցրեց իրան պատկանող կապի- տալների, գրեթէ ու եկամուտների վրայ անկախ կերպով կարգադրութիւններ անելու իրաւունքը:

Հայերի ուսուցման քաղաքականութիւնը էր հասու իր նպատակին, ընդհանրապէ- ր, հայաւանդների ազդեցութեան ներքոյ ազ- դային ինքնորոշումը ստալ է ընթանում ա- լելի արդաւ ու յաճող զարկով: Եկեղեցական զորքերի խելը ժողովրդի մէջ լուրջ յեղափո- յումնակ շարժում առաջացրեց: Ուսումնական թիւականից նրանք թուրք Սիւրախի «Բրոշակահան» կուտակութիւնը («Բրոշակ- ան» թիւան) որ կազմակերպում էր թուրք- քաղաքում մարտնչելու համար, միայնակից գործաւ գործը թէ իր թիւով և թէ զիսկալ- լեանով, գիւղիցի դիմելով ժողովրդական զորք, որ պատրաստ է կուլ տրել:

Քաղաքական մասնորոշութիւնները նը- կատելի ներդրումներն չունեցան հայերի անտեսական բարեկամութեան վրայ: Դարձեալ ստալով այն ստուար և նախաձեռնի զոր- ձը միւսում էին նրանց ձեռքում և, հետեապէս, ստալվայ նման նրանք պահպանեցին իրանց գիւղացիները զորք ոչ միայն շուկայում, այլ և հասարակական արտադրութեան վրայ (ցնդաւոր) հաստատութիւնների մէջ (գուժա- ներում, քանիկ կումում է այն):

Իսկ 90-ական թականների սկիզբներից սկսած, երբ տալու գրաւադրութեանը սկե- ցին թափվել գիւղերից հոգեր ձեռք բերելով, այդ դարձեալ, ինչպէս անձի, որ, աւելի իրաւաստից և ամբողջական Միջոցն Գործարարները ցոյց տուել ուրիշ բան: Վաս- նութեան քաղաքականութեան փոփոխութի- ւնը արտաքինաբար հայաւանդների միջոցով հինք ստեղծ թուրքերին, յուսով անդադմով մնալու, գիւղի հայերին ոչ միայն իրաւունքից, այլ և հիմնական յարցերով թուրքի: Վրացիների և թուրքերի մասին Մասու- րականի հետեւանք ստալ:

Վաստանք որոշ կեղծով թաւանվում է 2 մասի, արեւելեան և արեւմտեան: Այն ժամա- նակ, երբ արեւելեան վրացիները բնակեցնել են և քիչ կոված, արեւմտեանները ընդհակա- ռակ աշխուժ են աւելի շարժում և գաւա- կալային ինտ տարրերութիւններ են ներ- կայացրել: Բայց թէ արանք և թէ միմեանքը աւելի են դերաշնայում ուսու զիսկալներից, նրանց պոլիտական հասակի երեւանները 75%- սովորում են ուսումնասիրութեան: Վրացիները հայադական խոսքեր չեն իմանում, կանանց չեն բանցնում ինքուտ աշխատանքների հա- մար, և Քուրդայիկ հայաւանդում իր 20 տար- վայ գործունէութեան ընթացքում, ապրօնով պատմում, գիւղացիները չէ լսել մի զեպը անգամ, որ տալմանը խելքի դնուլ, չէ հա- ղիպի նոյնպէս ու մի ստաղիկ հարբանք: Ենդիկներում շարժում էր ինչպէս աւել է արեւմտեան վրաստանում զգրով սովորաւո- ղութեան պատճառով: Աղաւաղներն ստանա- լու ժամանակ հոգաբարձիք ընդամենը 1/2-ի գիտական էր, անպէս որ սովորած էին լի- նում 1—5 գիտական էլ կապալով վերջնա- ր, բայցի գրանից, մաս 60—70 բուրդի է ձեռք

50 տարեց յետոյ այսպիսի կը կազմվել էր հի- րայ պոլիտարիստական բանակ:

Կառնում և՛, կառնում, մեր երկրից պատարար չէ անցնի անտեսական այն բոլոր զարգանքներ, որոնց անցել է արեւմտեան եւ- րոպայ: Իսկ ինչպիսի, ինչ Մրոպայում անտե- ական լուսաւորութիւնի իրադրութիւլ, այն ժամանակ մեր երկրից ինչ գործիքն մէջ էր լինի, կրկին անկարող է մնալ ինչ ուղիով մէջ, նա ինչոյն մի քանի տարեկ ընթացի- կան ընդարձակ կը վերցնէ նոր հասարակա- կան ձեւը:

Երկու պիտանների վիճաւանութիւնը յան- կարձ ընդհանրակ մի գիւղատնայ մէջ: Այդ ժամա- նակ երկրից վրայ երեւացին մի քանի կարմիր ստղեր, որոնք մի քանի վարկերանում թափ- թիվեցին, առաջինը Փոլեյնի նշանով:

— Ստեղծ է այս հրապոլութիւնը: Միւրեք մի կայացու, յետ նայել, նրա աչ- քերի առաջ մի բաղնիք անցան քաղաքի բոլոր ճանցերը, կրկին մի հիմքի վրայ եւս երկրից և կրկին կարմիր ստղերի տե- րապն:

— Ինչ գիւղիցի է, որուն մեծ և շատ են ստաղերը, Բարեկից է, Գործերը:

— Թուրքերի թաղան է, կարծես Գիւսնար-ա- ղայի անա մոլորին է:

— Չը լինի թէ մի ազգանուն է:

— Կոտորած սկսելու:

— Ինչ միայն բանք ևս ստաւ, Միւրեք:

— Ձէ ու խախտանում է նոյնն և կրկն:

— Այդ քաղցին երկրից հիմքին էլ սպասը երկրից և կրկին կարմիր ստղերի թափվելը: Երեւն էլ կարմիր, աքան զոյն:

— Իմ սիրտ վատ բան է վկայում, քանքը Գործերը:

— Չարմախի են կանայք, անին մի գա- տուր զիսկալում: Նրանց սիրտը մի բան է հայաղացում:

— Երկրի գիւղատնայ այդ հրապոլութեան կարմիր ստղերը ինձ վրայ ոչինչ ազդեցու- թիւ չեն ունենալ, իսկ այժմ... Աղաւաղի 150 կողմաւով վերջները, որոնց համար այս- րու գաւառապետը քան նրանց ապաւան, այս աստուանայ այն աննիկ երկու այս դիւ- րացիների սպանութիւնը և ուրիշ շատ փա- տաւ, երբ կարծես ինձ հաստաւ, որ այդ կարմիր ստղերը կարգադրու են:

— Այո, լուսնին էլ և կարգադրող տեղը ընդ գունդի, նայել կարծես արեւն զոյն է ստա- ցել: Դրա բերեց Գործերը հեղեղներ:

Դու ժամանակ էր 50 տարեց յետոյ պոլիտարիստ պիտի ունենաւ և նրա ոյժով

երեկ կողմնակի աշխատանքով: Կան և ուրիշ «ժամանակաւոր-պարտաւորված» գաւառա- քեր, որոնց հոգաբարձիք հասարակում է 2 2 1/2 գիտականի: 1862 թին, այն դիւ- զացիներին, որոնք ցանկանում էին հոգաբա- լիները գնել, տալիս էին 15—30 բուրդի օ- ժանգակութեան այդ հոգաբարձի համար և սահմանակցի նեղակ տուրեցին: ստացված բերքի քաղաքը մասը, մի երրորդ մասը աչ- դուց և չորրորդը խոտաբարձից: Իսկ մինչև այդ ժամանակ վճարում էին բերքից, ութն- երրորդը, այժմ գրան աւելացրին ութերորդը: Եղևանաբար վերացրեցին համար: Գիւղա- ցիները 3 գիտական սեփական կամ արեւ- նական հոգի համար վճարում են 20—21 բուր- լի, բայց ժամանակաւոր-պարտաւորված դիւ- զացիները մաս 70 բուրդի և քաղի գրանից, ենթարկվում են գաւառան ճնշումներ, օրի- նակ, դաշտերից չեն կարող բերքերը վերցնել միջև որ չի գալ կաւառանաւոր կամ նրա հասարակութեան և չի թողարկող, դիւրացիներ- լին վիճակում է նրա բամբիք աւաղին: Եւ ուսուրութեան վրայ տանել: Միմեայն ժամա- նակ կապալարները քաղաքը բարձրանում են: Ռուսաստանում կապալից գնել միւսում է յուր- քը, իսկ վրացիների մաս նոյն իսկ դա էլ չի մնում: Նրանք այդպիսի պայմաններով կապա- րը վերցնում են միմեայն իրանց ընտանիքի տեղերը աշխատուր ձեռքերը կամ անա- տուններին աւելուր մասը տեղափոխուր, պա- րաղեցնելու համար, և այդ տեղերը, ի հար- ձէ, նրանք ոչինչ չեն գնաւաւորում: Վերջին կալիքի լրացրեց կապալարները պայմանով, որ մէջ փոփոխութեան մացերը՝ հոգի համար որոշ քանակութեան պէտք վճարում է մայրն, այնպէս որ յաճախ կար էր լինում ոչ միայն այն ամբողջ բերքը, այլ և իրանց՝ զրգանքի վերադր վճար տալ պակասը լրացնելու հա- մար:

Մասնաւոր պարսկականները (որոնց շնոր- հիւ գիւղացիները աշխատում էին պակալով 60—70 բուրդի) վրացիներին 90-ական թա- կաններից չեղեցին ուսուց սօցիալ դեմոկրա- լիներ հիմք, որ ամենին գործնաւոր չի լինի թէ աչքի առաջ ունենումք այն քաղաքի սեւե- րը թէ ինչ ձեւով են ուսումնասիրում հայաւան- քներում, իսկ քանութիւնները դիւրեւր և ծաղիկները արարում: Դրա վրայ աւելա- ցան և ուսուցման քաղաքականութիւնը: Վը- րացիները անցելի կարմիր կերպով ժողով- ներ անել անտեսներում (1901 թ.ին աշնան) և ուսուցին այլ ևս կապալներ: չը վերցնել հիմք որ վճարեցին ինչ չը պակալական 1/3 —1/4 մասի, իսկ այդ որոշումը խախտելու ենք բոլորի ենթարկել: Սկզբին կապալարութե- թիւները և գիւղական հանդուրթիւնները մի կողմից, իսկ միւս կողմից տեղերը: 1902 թին գիւղացիները հանդուրթիւնները փոխե- ցին, բայց սօցիալ-դեմոկրատական կուտակ- ցութեան ազդեցութիւնը գիտական բոլոր հաստատութիւններին բոլոր յայտարարելը ստատկացաւ: Մշակեցին իրանց համար սեղ- ական գաւառատնական կապալարութիւն- րուր գործերը ընթանում և վճարում էին ընդ- նաւոր ժողովներում, ի թիւս որոնց անուս- նական յարաբերութիւններ, ապահարանի գրաւման գործերի վերաբերել, որի ժամա- նակ մեծ մասամբ գործ էին անվում պալ- մանակայ գաւառապետութիւններ, ինչպէս հայաւանդական պալով, 2-րդ անգամ համար շրջանակ, 3-րդ անգամ համար արտուր, իսկ 4-րդը համար մասով պալով: Զեկուցան ինչպիսի գիտ էր քանի տասնակ 2—3 տարի նախաձեռնած պատմութիւնը զեկուր: Այ- նուան, մալին են իրանց համար վարչա- կան կազմակերպութիւններ, իրեն տասնակու- րեր: հայրապետներ և հոգաբարձաներ ինչպէս են հասարակական պատմութեանը հիմք համար օրինակել ժամանակողները: Միւս կը- րու յեղափոխական կուտակութիւնների աչ- դեկութի

